

ABDULLA QODIRIY HAJVIY ASARLARIDA QAYSI MUSTAQIL SO‘Z TURKUMINING FAOL QO‘LLANGANLIGINI ANIQLASH TO‘G‘RISIDA

Pardayeva Madixabonu Xakimovna

Navoiy davlat universiteti,
Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası
katta o‘qituvchisi, f.f.f.d. (PhD)

***Annotatsiya.** Maqola Abdulla Qodiriy hajviy asarlarida qaysu mustaqil so‘z turkumining faol qo‘llanganligini aniqlash to‘g‘risida bo‘lib, Abdulla Qodiriy asarlarida mustaqil so‘z turkumlari nutqda asosiy vazifani bajarishi, shu sababli ularning muayyan grammatik vazifani bajarishga moslashda grammatik vositalar juda muhim o‘rin tutishi, mustaqil so‘zlarning grammatik ma‘no va muayyan vazifalar bajarishi davr nuqtai nazaridan yondashuv talabiga ko‘ra o‘zgarib turishi misollar asosida tahlil qilib berilgan.*

***Tayanch so‘zlar:** faol, hajviy, narsa-buyum, tasviriy matnlar, ega va kesim, hol va hollanmish, sifatlovchi va sifatlanmish, izohlovchi va izohlanmish, qarindosh tillar, faollashtiruvchi tamoyil.*

***Аннотация.** В статье речь идет об определении того, какие самостоятельные группы слов активно используются в комических произведениях Абдуллы Кадири, самостоятельные группы слов в произведениях Абдуллы Кадири выполняют основную задачу в речи, поэтому используются грамматические средства для их адаптации для выполнения конкретной грамматической задачи. Очень важно, грамматическое значение самостоятельных слов и выполнение тех или иных задач изменяются в соответствии с требованиями подхода с точки зрения периода, на основе примеров проанализировано.*

***Ключевые слова:** активный, шуточный, вещь-предмет, описательные тексты, притяжательный и причастный, надежный и сослагательный наклонения, прилагательный и прилагательный, объяснительный и необъяснимый, родственные языки, активизирующий принцип.*

***Abstract.** The article is about determining which independent groups of words are actively used in the comic works of Abdullah Qadiri; independent groups of words in the works of Abdullah Qadiri perform the main task in speech, therefore grammatical means are used to adapt them to perform a specific grammatical task. It is very important that the grammatical meaning of independent words and the performance of certain tasks change in accordance with the requirements of the approach from the point of view of the period, analyzed on the basis of examples.*

***Key words:** active, comic, thing-object, descriptive texts, possessive and participle, case and subjunctive moods, adjective and adjective, explanatory and inexplicable, related languages, activating principle.*

Mustaqil so‘z turkumlari nutqda asosiy vazifani bajaradi, shu sababli ularning muayyan grammatik vazifani bajarishga moslashda grammatik vositalar juda muhim o‘rin tutadi. Mustaqil so‘zlarning grammatik ma‘no va muayyan vazifalar bajarishi davr nuqtai nazaridan yondashuv talabiga ko‘ra o‘zgarib turadi. Masalan, narsa-buyum – predmetni birlamchi hisoblab boshqa mustaqil so‘zlarni uni izohlash va to‘ldirishga yo‘naltirishni taqozo qiluvchi yondashuv va kommunikativ nuqtai

nazardan harakatni birlamchi, deb olib fe'l so'z turkumini faollashtiruvchi tamoyil ham mavjud. Shu ma'noda hajviy matnlarda qaysi mustaqil so'z turkumi faolroq qo'llanganini aniqlash zarur.

B.Mengliyev "Tillar o'zaro grammatik xususiyatiga ko'ra ham tasniflanadi. Masalan, o'zbek tilida kesimning gap markazi sifatida boshqa barcha bo'laklarni o'z atrofida uyushtirishi, eganing fakultativligi, sifatlovchining sifatlanmishdan oldin kelishi, bunda inversiyaning bo'lmasligi, ega va kesim, qaratuvchi va qaralmishning ikkiyoqlama aloqaga egaligi, to'ldiruvchi va to'ldirilmish, hol va hollanmish, sifatlovchi va sifatlanmish, izohlovchi va izohlanmishning bir yoqlama aloqada ekanligi kabilar uning boshqa qarindosh tillar bilan birgalikda bir til oilasiga kirishini ta'minlaydi. Ammo bu bir til oilasiga kiruvchi barcha tillar orasidagi farqning mavjudligini inkor qilmaydi. Masalan, turkiy tillarning sintaktik qurilishida o'xshashlik, morfologik qurilishida esa farq ko'proq". [Mengliyev B., Sayfullayeva R., Boqiyeva G., Qurbonova M., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: Fan va texnologiyalar, 2010. – 414 b.]

R.Sayfullayeva va B.Mengliyevlar "Tillar o'zaro grammatik xususiyatiga ko'ra ham tasniflanadi. Masalan, o'zbek tilida kesimning gap markazi sifatida boshqa barcha bo'laklarni o'z atrofida uyushtirishi, eganing fakultativligi, sifatlovchining sifatlanmishdan oldin kelishi, bunda inversiyaning bo'lmasligi, ega va kesim, qaratuvchi va qaralmishning ikkiyoqlama aloqaga egaligi, to'ldiruvchi va to'ldirilmish, hol va hollanmish, sifatlovchi va sifatlanmish, izohlovchi va izohlanmishning bir yoqlama aloqada ekanligi kabilar uning boshqa qarindosh tillar bilan birgalikda bir til oilasiga kirishini ta'minlaydi. Ammo bu bir til oilasiga kiruvchi barcha tillar orasidagi farqning mavjudligini inkor qilmaydi.

Mustaqil so'z turkumlarining qay darajada qo'llanishi matnning mazmuniga ham bog'liq bo'lishi mumkin. Agar matni tavsifiy xarakterda bo'lsa, unda ot so'z turkumi boshqalaridan ko'proq qo'llanadi. /Otam 1242 hijriy – 1823 melodiy yillari Toshkanda tug'ulub, alhol, 99-100 yoshlaridadir. Ruslar istilosi vaqtida 42 yoshida bo'lub Toshkandni ruslardan mudofaa qilg'an qahramonlarning biridir. Turkiston xonlaridan Sheralixonni, undan so'ng Xudoyorxon, Mallaxon ham bu orada yillab va oylab xonliq qilub o'tkan Murodxon, Said Sulton va boshqa xonlarni, Toshkand bekларidan (hokimlaridan) Muhammad Sharif otaliq, Salimsoqbek (bu zot Buxoro amiri tomonidan Toshkand bekligiga qo'yilg'an edi. Musulmonqul tomonidan o'ldirildi), Azizbek, Normuhammad qushbegi, Shodmon o'roq, Qanoat shoh, Mirza Ahmad qushbegi, Mallaxon (Mallaxon og'asi Xudoyorxonning xonlig'i vaqtida Toshkanda uch yillab bek bo'lub turg'andir). Eng oxirdan

Qo'shdodholarning bekligini ko'rub, o'tkuzgan. Xonliqning bosh noziri va qo'mondoni o'rnida bo'lg'anlardan Musulmonqul va mulla Alimqullarni ko'rgan va urushlarida bo'lg'an. Piskatlik Qashg'ar amiri mashhur Yoqubbekni Qashg'arg'a kuzatkan./ (H.Q. Kulgulik) Matnda atoqli otlar bilan birgalikda shaxs otlari ham baravar qo'llanilgan. Ayniqsa, bek, beklilik, otaliq, xon, qushbegi, qo'mondon kabi shaxs otlaridan bugun ham ish yuritish, ma'muriy ishlarda foydalansa bo'ladi.

Sifat so'z turkumiga doir so'zlar, asosan, otlar bilan yonma-yon yuradi. Tasviriy matnlarda otlar bilan birga sifat turkumiga oid so'zlar boshqalarga qaraganda ko'proq qo'llanadi: /Ammo xon zamonlarini o'ylagan choqlarda: «Ey, xo'b zamonlar bor edi, tilla jobduqliq otlaru va basavlat beklaru o'rdalarda har kun qarsa bazimu... O'tub ketdi endi bir zamonlar», deb afsus yeb qo'yadir. Chorlar zamoni to'g'risig'a kelganda.

Son so'z turkumiga doir so'zlar ham bor, biroq ayrimlarining talaffuzi bugungidan farq qiladi. aytilishiga ko'ra yozilgani uchun shu holatga kelgan bo'lishi mumkin: /Shundoq qilub, qirq yillab musulmon xonlari zamonini, elli yillab Rusiya chor istibdodini va endi besh yillabdirki mehnatkashlar hokimiyatini ko'radir. Tabiiy, otam, Rusiya chor hukumatini sira ham tilamaydir. Chunki uning elli yillik istibdodini o'zi istiqbol etkan, Chorning achchig'-chuchugini ko'b tatig'an. Bu kungi mehnatkashlar hokimiyatiga ham uncha do'st emas. Buning ham sababi ma'lum. Sho'rolar hukumati to'g'risida ul hech bir tushuna olmaydir. Sho'rolar hukumati haqida yuz qat istifosor qilub unutadi./ Ellik sanoq soni talaffuzi natijasida shunday fonetik o'zgarishga uchragan bo'lishi mumkin. Matnda sonlar bilan birgalikda hisob so'zlari ham qo'llangan. Muallif foydalangan ayrim hisobni bildiruvchi so'zlar so'zlashuvda bo'lsa-da iqtisodiy muomalada mavjud emas. Masalan, miri hisob so'zi: /Oradan yo uch kun o'tadi va yo o'tmaydir. Eski turmush bilan zaharlanib qolg'an cholingiz boyag'i bir mirilikdak qilub ro'molig'a tugub berilgan tushundirishni unutadir-da, bolshevikni bir shaxs, kambag'aldan chiqq'an ulug' bir oq podshoh deb bila boshlaydir:

— Bolshevoying juda ham boturboy yigit ekan-da, askari ham bir-ikki lak bordir?

— Ha, besh-olti lak bor!.. (A.Q.,114).

Shu o'rinda ayrim so'zlarning, aniqrog'i otlarning grammatik ma'no bilan birgalikda uslubiy ma'no ham ifodalayotganini ta'kidlash lozim, masalan, boboy va yigit so'zlari kontekst bilan bog'liq holda yangi ma'no ifodalab kelmoqda: /O'bba bachchataloq... o'zi ham hirs qo'pg'an ekan. O'zimning bir oz darmonim yo'qroq-da, o'g'lim. Bo'lmasa, bolshevoyingga yigit bo'lub kirar edim. Agar bolshevoying oldig'a chiqsang mendan salom degin. Sani degin, boboy duo qildi degin...

Bachchatalog'ingni bechoraparvar deb eshitaman: ko'ynak-ishtonga besh-o'n olchin mata so'rasang berarmikin?.. Xayr, bermasa ham go'rga. Ishqilub soliqlardan darhon qilsa bo'ldi. Hammadan ham boqqa ko'z olaytira ko'rmasun. (A.Q.,121) Matnda ayrim fe'llarning zamon ko'rsatkichlari hajviy kontekstga moslangani anglashiladi.

U.Tursunov ta'kidlagani kabi "So'zning oxirida tovush tushib qolishi apakopa deyiladi: rost — ros, xursand — xursan, gazeta — gazet — gazit, go'sht — go'sh, Toshkent — Toshken kabi. Bu hodisalar so'z tarkibidagi ayrim tovushlarning ma'lum fonetik sharoitlarda talaffuz qilinmasligi natijasida yuz beradi".[Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili Darslik qayta ishlangan, to'ldirilgan uchinchi nashri. T.: O'zbekiston, 1992 – 30- b.]

Abdulla Qodiriyning "Dumbasi tushib qolgan emish" nomli hajviyasi mazmuni ham shu go'sht so'zi bilan bog'liq./Otingdan o'rgulay go'sh!.. Nega muncha o'zingni bizdan aziz tutding? Biz sening qadringga yetmadikmi?.. Men o'quvchining go'sh haqidagi holini bilmayman. Lekin o'zim go'sh otini eshitsam, og'zimdin kalabakalaba suvlar keladir. «Go'shning qadog'i o'tguz olti so'm, mulla aka!» (Ul mulla aka!) O'ttuz olti so'm! Ramazon iydidan beri jonvor go'shning ishtiyoqida oh-voh ila kun kechirib, Oziq sho'basining marhamatiga intizorlikda kelmoqda edim. To'g'risini aytmoqqa majburdirmanki, bu orada butun kechalar go'sh ishtiyoqida uxlay olmadim. Ko'z ilinganda ko'rilgan tushka ham go'shdan boshqa nimarsa kirmaydi./ [Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili Darslik qayta ishlangan, to'ldirilgan uchinchi nashri. T.: O'zbekiston, 1992 – 30- b.]

Morfologiyaning obykti so'zning o'zgarish bilan bog'liq, ya'ni morfologik strukturasi. So'zning morfologik strukturasi – grammatik morfema, grammatik morfema sistemasi – morfologik kategoriya, so'zning o'zgarish asosidagi sistemasi (masalan, kitob, kitobning, kitobni, kitobga, kitobda, kitobdan [kitob] leksemasining kelishik kategoriyasi asosidagi o'zgarish sistemasi), so'zshaklning hosil bo'lish yo'l va usuli, vositaci, bu vositalarning turlaridir.[Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: Fan va texnologiyalar, 2010. – 414 b.]Quyidagi matnda qo'llangan ayrim so'zlarning morfologik strukturasi aniqlib olsak. /Ertaga Oziq komiteti go'sh berar emish, degan xabarlar yuriy boshlab, yuragim azbaroyi xursandlikdan tors yorilayozdi. Bu xabar halidan hali to'g'riligiga chiqib, dilim urmoqqa boshladi. Butun sabru qarorim qo'ldan ketdi... Uy ichimizni endi surishtirishmay ham, yetti yashardan tortib to yetmish yashargacha go'sh xursandligiga chiday olmay raqsga (tansaga) kelgan edi./ (A.Q., 127).

Fe'l so'z turkumining hajviy matnlarda ifodalanishini kuzatashimizda uning vazifadosh shakllari, jumladan harakat nomi, sifatdosh va ravishdosh shakllarining turli o'zgarishlarga uchraganiga guvoh bo'ldik. "An'anada grammatik kategoriya «ikki yoki undan ortiq, o'zaro zidlanuvchi, bir-birini taqozo va, o'z o'rnida, inkor qiluvchi, bir grammatik ma'no tagida birlashadigan grammatik shakllar tizimi» sifatida ta'riflab kelindi. Bu ta'rifga muvofiq, boshqa kategoriyalar shakllari kabi harakat nomining kamida uchta ([-moq], [-ish], [-uv]), sifatdoshning ba'zan uch, ba'zan besh ([-gan], [-ayotgan], [-adigan], [-uvchi], [-ar]), ravishdoshning oltita ([-ib], [-a/y], [-gach], [-guncha], [-gani], [-gach]) shakli ajratiladi.

Sh.Rahmatullayev asosiy adabiyotlarda "harakat nomi" deb atab kelingan vazifadosh shaklni "fe'lning otdosh shakli" deya nomlash to'g'ri bo'lishini ta'kidlaydi.[Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –T.: Universitet. 2006. 174-b.] Bizningcha, atamani o'zgartirmagani ma'qul, nomidan ko'ra uning kontekstda bajaradigan vazifasi muhim. Harakat nomlarining morfologik ko'rsatkichlari turli davrda turlicha bo'lgani o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Birgina -sh -ish (hozirgi zamonda faol) va -v-uv (A.Qodiriy davrida faol bo'lgan) morfologik shakllar matnga davr ruhini berib turibdi: /Ertagi go'sh shodligi ila bu kun kechasi butun uy ichimizda uyqu o'rniga ertaga oladigan go'shning qay holda tomoq qilmoq maslahati edi./ (A.Q., 129)

Adabiyotlar:

1. Mengliyev B., Sayfullayeva R., Boqiyeva G., Qurbonova M., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: Fan va texnologiyalar, 2010. – 414 b.
2. Tursunov U., Muxtorov A., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili Darslik qayta ishlangan, to'ldirilgan uchinchi nashri. T.: O'zbekiston, 1992 – 30- b.
3. Qodiriy Abdulla. Dumbasi tushib qolgan emish. Eski shahar oziq sho'basiga bag'ishlayman. Felyeton
4. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: Fan va texnologiyalar, 2010. – 414 b.
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –T.: Universitet. 2006. 174- b.